

19. YÜZYILDA BALKANLARDA ULUŞÇULUK ÜZERİNE NOTLAR

Prof.Dr. İber ORTAYLI(*)

Osmanlı imparatorluğu tarihin üçüncü ve son Roma imparatorluğudur; yani diller ve dinlerin kompartımanlar halinde yaşadığı, klasik kozmopolit siyasal birliklerin son örneğidir. Yeniçağ dünyasının şartlarına intibak için bir evrim geçirmiş ve tarihten silinmiştir. Osmanlı imparatorluğunda ulusalcılık dediğimiz zaman, bu siyasal sosyal birliğin son yüzyılını değil, kuruluşundan itibaren aşama aşama hayatını dolduran derin boyutlu bir olaydan söz etmek durumundayız. Ulusçuluk akımı ve hareketleri, imparatorluğun Avrupa bölümünün yani Balkanların başat olayıdır. Ama 19.yüzyıl sonlarında imparatorluğun Şark vilâyetlerinde de yaşanmaya başlanan ulusalcı gelişmenin en ilginç yanı; 19. yüzyılda bu akımın Osmanlı imparatorluğunda kurumlaşmasıdır. Bu kurumlaşmanın adı da kilisedir. Kilise ulusal kimliğe cevap vermezse parçalanır veya Filistin ve Suriyede Rum-Ortodoks kilisesinin başına geldiği üzere cemaatini kaybeder. (Nitekim ortodoks Arablar bu kiliseyi terkedip, Grek-Katolik kiliseye geçtiler. Bu eski Melkit kilisesidir. Asıl özgünlüğü ibadet dilinin Arabça ve ruhbanın Arab olmasıydı.) Bir kısım Arablar Filistin ve Suriye'de ortodoksluğu terkedip protestan oldular. Bu cemaat de ilk başta İngiltere kilisesinin kontrolünde iken, yaşadığımız asrın ortalarında Arab asıllı ruhbanın kontrolüne girdiler. Kilise ulusalcı örgütlenme ve kurumlaşmanın Osmanlı İmparatorluğundaki tek odağı olmuştur denebilir. Hiçbir siyasal parti veya komite onun kadar etkin ve uzun ömürlü olmamıştır; bazı yerlerde zaten bu gibi modern siyasal kurumlar yoktu bile. Örneğin Orta Avrupa ve Rusya periferisinde Yahudiler arasında görüldüğü üzere etnik kimliğe dayalı sendika gibi örgütlenme de yoktur ve hatta laik eğitim ve sosyal yardım kurumları da ya cılızdı ya da doğmamıştı. Kilise Osmanlı milletlerinin hayatının her alanına hükmettiği için; uluslaşma da ulusal kiliselerin doğması etrafında, bunun için verilen mücadele ile birlikte yürümüştür. Bulgar kilisesi yani eksarhlığının bağımsızlaşması; Fener patrikhanesinin bu bağımsızlığı gerçeği görmezden gelerek, Babiâli'nin tanınmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar tanımaması gibi bir çatışma, bu olgunun tipik bir tezahür biçimidir.

* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

Osmanlı fatihleri, kabilelerden veya dağınık topluluklardan oluşan dünyanın boş parçalarında, kolonyal bir imparatorluk kurmuş değildirler. Bu sistemi oluşturan kavimlerin her biri, yazılı edebiyatları, ulusal kiliseleri veya bağımsız kiliseleri olan, tarihte devletler kuran gruplardı. Bu tarihi geçmiş ise farklı boyutlarda, daha doğrusu zengin renklerde bir ulusçuluk oluşumuna müsaitti. O nedenle, Osmanlı ülkelerinde ulusçuluk salt aydınlanma felsefesine, Fransız devrimine veya Rusya'nın entrikalarına ve Avrupa kışkırtmasına bağlayarak açıklamak doğru değildir, diyoruz. Osmanlı topraklarındaki ulusçuluk; "Şark meselesi"nin sınırları içinde yorumlanıp incelenecek kadar tekdüze bir olay da değildir. Osmanlı imparatorluğunda ulusçuluk çok tartışmalı yorumlara, daha ilginç farklı araştırma yöntemi ve tarih malzemesi kullanımlarına konu olmuştur. Kilise liturjisinden (dualarından) halk şarkılarına, iktisadi ve diplomatik tarihe ait arşiv belgelerinden, siyasi fikirler tarihine kadar her alanın malzemesi, farklı yorumlar getirebilmektedir. Balkanlarda eski büyük hükümdarların, Sırbistan'da **Çar Stefan Duşan'ın**, Bulgaristan'da **Çar Simeon'un** büyüklüğünü anlatan menkıbeler halk şairleri sayesinde yaşamaktaydı. Bu saydığımız folklorik, geleneksel öğeleri 19. yüzyılın **Sturm und Drang** dönemini veya Vals milliyetçiliğini yaratan ürünler ve atmosferle karşılaştırmak mümkün değildir; ancak yazılı veya yazısız edebiyat belirgin bir ulusal varlığı koruyabilmekteydi. Bulgar ve Sırp kiliselerinde ibadet dili Patrikhanenin kontrolü dolayısıyla Yunanca idi, ama belirgin dualar ve kilise ilâhileri ulusal dildeydi ve yukarıda sözünü ettiğimiz tür motifleri taşıyorlardı. Fakat gelecekteki ulusçuluğun sözlü ve yazılı malzemesini bu kadarla da sınırlandıramayız. Öyle görünüyor ki Rönesans İtalya'sının siyasal edebi etkilerine de Balkanlarda rastlamak mümkündür. Aslında yazılı edebiyatın bu ürünleri üzerinde halk edebiyatına göre daha bir önemle durmak gerekiyor. Çünkü Macar halk ezgilerinde, **korruth'larda** anti Türk motiflere pek rastlanmaz. Gene Sırp'ların ve hatta Bulgar ve Yunanlıların halk edebiyatındaki anti Türk pasajlar Anadolu Türkmenleri arasındaki anti-Osmanlı deneyimlerle eş düzey ve doğrultuda karşılaştırılıp yorumlanamaz.

Bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu Balkan egemenliğinin daha ilk asırlarında "etnik" direnişle hayatına girdi. Ama bu direnişe ulusçu demekten çok patriyotizm demek daha doğru olabilir. Sorun Balkan uluslarının bağımsız devlet ve hattâ bağımsız kilise ve dile sahip olmalarından kaynaklanır. Balkan ulusçuluğu değişik etnik gruplara göre farklı gelişimler gösterir. 19. yüzyılda ise; yurt dışında gelişen kültürel ulusçuluk yanında, ihtilâlcî hücre geleneğini oluşturan ulusçuluklar vardır.

Dünyada Balkanlar kadar kültürel karışımın görüldüğü bölge azdır. Dinler ve dillerin farklılığı, hem de büyük farklılığı yanında aynı

ölçüdeki bir benzeşmenin varlığı; batı Avrupayı, hatta Arap Ortadoğusunu kısıktandırarak düzeydedir. Benzeşme son çağlardaki çatışmaya rağmen, aydınlar elytinden çok, halk tabakası için geçerlidir. Balkan ulusçuluğunda Osmanlıya karşı birlikte hareket motifi vardır ama öte yandan kavimlerin aralarındaki çatışmalar daha başat niteliktedir.

Balkanlarda ulusçuluğun ortamı, kuşkusuz iki ırk arasında ele alınmalıdır. Yunanlılar ve Slav halklar grubu. Ulusçuluğun kaynağı ise, değindiğimiz üzere; bu bölgede Rönesansın siyasal teorileri kadar eskidir; çünkü Balkanlarda muhtelif kültürel ve ticari merkezler Rönesans İtalya'sındaki kültürel ideolojik iklimle temasa geçmiş onu tanımıştır. Örneğin Adriyatik kıyısındaki Dubrovnikliler (Ragusa Cumhuriyeti) Rönesans İtalyan kültürüne açık, açık olmaktan da öte, bütünleşmiş bir Slav grubuydu.

Osmanlı egemenliğine girmeyen ve İtalyan Rönesans kültür çevresiyle yakın ilgisi olan Dubrovnik 16. yüzyılda Slav ulusçuluğunun ilk belirtilerini de gösterir. İlk defadır ki Dubrovnikli alim ve diplomat **Stojkoviç**, Slav olduğunun bilincindedir. Gerçi IX. asır Kiev Rusyasının vakanüvisi Nestor da Slavların bir kökten geldiğinden söz ediyordu ama burda Slavdan kasıt daha çok Rus uyruklarıydı. Osmanlı hakimiyeti sırasında Slav birliği ve bağımsızlığından ilk söz edip bir program öneren Hırvat şair **Ivan Gunduliç** (1588-1638) oldu. "Osman" adlı epik şiirinde adeta Tasso'nun "Kurtarılmış Kudüs" adlı eserine benzer hava içinde Slav kurtuluşundan ve dayanışmasından söz eder. Onun, bu davanın gerçekleşmesinde en büyük rolü beklediği ülke Polonya Krallığıdır. Gunduliç'ten çok daha bilinçli ve Slav tarih ve filolojisi üzerinde derin bilgisi olan Hırvat **Juri Krijaniç** (1613-1638) ise Slavcılığın siyasal ve kültürel programını da yapmıştır. Krijaniç tıpkı Machiavelli'nin İtalya için Borgia'leri önder olarak düşünmesi gibi Slav birliği ve kurtuluşunun ancak kuvvetli bir monark tarafından gerçekleştirilebileceğini ileri sürer. Bu monark Rus çarıdır. Rusya'da yaşadığı uzun yıllarda kaleme aldığı "Rusya'nın Politikası" adlı eserinde, Çarın bu ideali benimsemesi ve ona göre sorumlulukla hareket etmesini önerir. Krijaniç, bu ülkünün gerçekleşmesi için Rusya'nın Avrupalılaşması gerektiğini belirterek adeta Büyük Petro asrını müjdelemiştir. Slav ulusal bilincinin bu dönemi Machiavellinin "II. Principe"sindeki gibi bir tür **risorgimento** idealini yansıtır ve siyaset felsefesinde de onun yolu izlenerek bir güçlü hükümdar beklenir. Bu felsefenin İtalyan Rönesansının etkileriyle ortaya çıktığı açıktır. (Hegel'in irredentisme çağında Machiavelli'yi yeniden okuyup değerlendirmesi bir tesadüf değildi. Kuşkusuz Hegel'in tarih yorumunun da Machiavelli ile doğrudan ilgisi kurulamaz. -procaptu libris, habent sua fata libelli- Kitabın kaderi okuyucuya bağlıdır. Çağdaşları için ikiyüzlü politikanın vazı olan Machiavelli 19. yüzyılda hakkınca anlaşıldı.

Balkanlarda ulusçuluk çağdaş tarih yazıcılığının en çok çarpıttığı konuların başında gelir. Bir bakıma bu konu çoktan dağılmış bir imparatorluğun tarihi bir boyutunu araştırma ve öğrenme keyfiyetini aşmaktadır. Balkanlardaki ulusçuluk son siyasal olayların da gösterdiği üzere halen yaşayan bir tarihtir. Balkan ulusçuluğunun başlangıcını toptancı bir görüşle Fransız devrimi sonrasına ve onun etkilerine bağlamak ne kadar noksansa; bu gelişmeyi Çarlık Rusya'sının bir kıskırtması saymak veya Osmanlı Balkanındaki her huzursuzluk ve ayaklanmayı ulusal uyanış motifiyle açıklamak da biraz safdil bir tarih yazıcılık anlayışıdır. Balkan ulusçuluğu kavramını zaman ve mekan olarak Osmanlı İmparatorluğu için kullanıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu doğu Akdeniz ve Balkanlardaki üçüncü ve sonuncu çok budunlu imparatorluktur. Ama kuşkusuz metbu (bağımlı) kavimlerin ayaklanmaları ve bağımsızlık çabaları sadece 18-19. yüzyıl Osmanlı tarihine özgü değildir. Bizans Bulgarla; Roma Kapadokyayla, Filistinle aynı biçimde uğraşmıştı. Akdeniz imparatorluklarının uyrukları tarihte ilk defa ayaklanıyor değildi. Buna rağmen Osmanlı uyruklarının 19.yüzyıldaki direnişinin öncekilerden farklı olduğu açıktır ve farklı bir kavramla nitelendiriliyor; bunun nedenlerini açıklamak gerekmektedir. Bu açıklama ise hazır kavram ve modellerin çerçevesini aşacak boyutlardadır. 18-19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu değişen bir dünya ve hızlanan bir tarih içinde yaşıyordu. Ulusçuluk ideolojik olarak, beslendiği sınıflar açısından ve hükmedenle-edilenin konumu yönünden farklı bir kaynağa ve kompozisyona sahipti.

"Who's who"su henüz olmayan 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi tarihi de karanlıktır. Bu nedenle biz kilisenin yanında; lâik sınıf ve grupların ulusçuluğun oluşumundaki rolünü iyi bilmiyoruz. Bundan başka Balkan ulusçuluğunun kendine özgü bir yanını; muhtelif Balkan kavimleri arasındaki ulusalcı öğreti değiş-tokuş ve etkileşimini de henüz görmekteyiz. Bu değiş tokuş geçmişteki Balkanlarda ve Balkan ulusçuları arasında vardı; ama Balkan tarihini yazan bugünün Balkanlı tarihçileri arasında yoktur ve çarpıtılan bir tarih, güncel olayları da aynı yönde etkilemektedir. İçinde bulunduğumuz dönemde, Balkanlarda ikinci büyük savaştan sonra kurulan dengeler bozulmakta ve ulusçuluk dondurulmuşken tekrar buzlar çözölmektedir. Onun için de son asır Osmanlı tarihinin görünmeyen hatlarının ortaya çıkarılması önem kazanmaktadır.

Balkan Slavlarının Osmanlı döneminde idari yönden bir özerklikleri olmadığı gibi, ruhani yönden de Rum ortodoks kilisesine bağlı olmuşlardır. Bu durum onlara ulus olma yolunda ilginç bir gelişme hazırladı. Yunanlılarda ulusçuluğu önce seçkin sınıf benimsemiştir. Slavlarda ise bir tür folk patriyotizmi baştanberi var olmuştur. Bu doğu ve orta Avrupa'ya özgü bir bilinçtir. Örneğin daha Mohaç savaşının

hemen ardından Macar piskopos Miklos Olah, Kral Matthias devrinin görkemini anlatan özlemliler bir eserle ortaya çıkıyordu. Slav olmayan bu kültür çevresindeki örnek, güney slavlarında da görülüyor. Sırplar Stefan Duşan devrinin özlemini halk edebiyatlarında yaşatırken; Bulgarlar böyle bir sürece daha geç gireceklerdi. Mamafih Bulgar kilisesinin sözlü eserlerinde de kilise ve halk şarkılarında ve edebiyatında bu motiflere rastlamak mümkündür demıştik. Ashında Balkan Slavlarının İtalyanlar gibi dağınık ve fazladan çeşitli unsurların hakimiyeti altında olmaları, benzer objektif şartları yaratmıştı. Diğer yandan özellikle Adriyatik Slavları, bu dönemde Rönesans İtalya'sının kültürel etkilerine herhangi bir Avrupa ulusu kadar, hatta daha çok açtılar. Bu nedenle Rönesansın siyaset felsefesinin, özellikle İtalyan kentleriyle benzer toplumsal, siyasal, ekonomik koşullara sahip Doğu Adriyatik kıyısı kentlerinde etkin olması tesadüfi değildir. Anarşi ve esaret döneminde bir siyasal düşünürün, güçlü bir monark bekleme doğaldır. Balkan Slavları bu monarkın bir tür birlik ve kurtuluş gerçekleştirme de beklemekteydiler. Bu nedenle Balkan Slavlarının ulusçuluk tarihi de Yunanlılarınkinden farklı, daha geç başarıya ulaşan, ama tarihi önemi bakımından onun kadar ilginç boyutlar gösteren bir olgudur.

Burada sözü Yunan ulusalcı gelişmesine getirmek gerekiyor. Balkanların tarihinde ilk başarılı ulusçu hareket Yunan bağımsızlığıdır ve önceki asırlarda da Yunan unsur arasında ulusalcı bilinç daha kuvvetle var olmuştur. Yunan ulusçuluğu ve bağımsızlık hareketi, gerçekten bir yerde Fransız İhtilali'nin yarattığı ortamda ve Avrupa'nın desteğiyle başarıya ulaştı. Ancak Yunan ulusal ruhu, imparatorlukta her zaman vardı. Yunanlı kendini bir anlamda Osmanlı imparatorluğunda ana unsur sayardı. Ortodoks teba'nın üzerinde dini, hukukî ve eğitim yönünden Patrikhane etkendi. O kadar ki, Sokullunun İpek (Peç) kasabasında kurduğu bağımsız Sırp Patrikhanesi de bir müddet sonra kaldırılmıştı. Ortodokslar için eğitim dili Yunanca idi. Fenerli Rum aristokrasisi Osmanlı bürokrasisinde önemli yere sahipti ve hatta Dimitri Cantimir'in Çar Büyük Petro ile olan ittifakı ve isyanından sonra Eflak-Boğdan voyvodalığı gibi hükümdarlıklar da onların elindeydi. (Bu göreve ilk olarak Nicolo Mavrokordato tayin edilmişti).

Yunan ulusçuluğunun maddi ve kültürel temelleri Osmanlı İmparatorluğunun uzun tarihindeki yapısal gelişiminden kaynaklanır. Osmanlı İmparatorluğu hayatının ilk iki yüzyılında bir Balkan imparatorluğu olarak büyüdü ve yaşadı. Halkının önemli bir kısmı Balkanların egemen dini olan Rum-Ortodoks Kilisesine mensuptu. Bu çoğunluğun içinde Rumlar eski Bizans kilisesinin ve dilinin varisleri olarak başat bir durumdaydılar, *primus inter pares* konumundaydılar. 15. yüzyılın sonunda Tuna boyuna ulaşan imparatorluk sınırları, doğu yakasında henüz orta Anadoluyu kapsıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar kesimindeki iki asıl unsur Yunanlılar ve Slavlardır. Bu iki grup birbirinden çok farklı bir konumdaydı. Ortodoks kilisesinin dili Yunancadır. Yunanlının (veya Rum'un) dil ve dini bu sayede yaşadı. Yaşayan en önemli unsur ise hukuktur. Roma hukuku, bu kilise sayesinde yaşamıştır. Roma hukukçuları, Roma-Bizans hukukunun bu dönemine Türkokratie diyorlar. Fatih patriklere bilinçli olarak, Bizans döneminde bile gösterilmeyen protokoler bir saygı göstermiş ve geniş yetkiler vermişti. Böylece Patrik bütün Ortodoksların, dini, idari, mali, kültürel lideri olmuştur. Yunanlılık diniyle seçkindi. Türk-Müslüman unsurun tersine kendi dindaşları arasında diliyle de seçkindi. Yunanlılık İmparatorluk'ta, belki de ana unsur Türklerden de çok daha rahat, sağlam bir hayat sürdürebilecek hale gelmiştir. Bunun dışında hiçbir zaman Osmanlı fethi altına gelmeyen, Osmanlıların idaresi altına girmeyen İonia adalarında, (yani Yedi adalar veya Cezair-i seba) yaşayan Yunanlılar Batı'nın tesiri ile eski Yunancayı, Latinceyi, hatta batı dillerini önce İtalyanca, sonra Fransızca ve İngilizceyi mükemmel öğrenmişlerdir. Çok eski çağlardan beri, Yunanlıların Akdeniz dünyasında her tarafa dağıldığı bilinmektedir. Ama, özellikle 18. ve 19. asırlarda evvela Rusya'nın elde ettiği ticari imtiyazları gemici olarak kullanmak, ondan sonra da Napolyon harpleri sırasında da Akdeniz'in gemi taşımacılığını ele geçirerek, bu yayılma artmış ve Avrupanın her tarafındaki büyük merkezlerde Yunanlı tüccar kolonileri ortaya çıkmıştır. Leipzig, Viyana, Paris, Verona, Venedik, Bohemya ve Macaristan'daki bazı şehirlerde Karadeniz limanları özellikle 19. yüzyılda Odessa gibi merkezlerde, Londra'da oturuyorlardı. Böylelikle Yunanlılar bir anlamda batı kültürüyle, batı dünyasıyla temasa geçen ve Batı'daki hellenofil akımla yüzyüze gelen ilk imtiyazlı Osmanlı kavmidir. ama Batı'nın aydın dar çevrelerinde varolan hellenofili yanında bazı çevrelerde doğu Akdeniz'deki Yunanlıyı eski Dünyadan ayıran bir zihniyet de vardı. O zaman Yunanlı bütün Doğu'lularla aynı sepette mütalea ediliyordu. Gerçi Yunanlılık Slavlara göre seçkin öncülere sahip olmak konusunda tarihi, coğrafi bir şans ve imtiyaza sahipti. Bessarion gibi din adamları, talebeler, tüccarlar, Batı aydın çevrelerine sokulan yazar ve politikacıları sayesinde Avrupalı ve Yunanlı birbirini Rönesanstan beri tanıyordu. Fakat aynı zamanda da Yunanlının hayatını tayin eden Fener patrikhanesi, diğer Slav ortodoks ruhbana göre daha tutucu ve Osmanlı düzeni ile daha çok menfaat birliği içinde idi. Bu nedenden ki ulusalcı Yunanistan'ın bağımsızlıktan sonra yaşadığı en mühim olaylardan bir de, Yunan kilisesinin "autocephalie" yani özerkliğini ilan etmesi olmuştur. Çünkü yeni Yunanistan batı Avrupa'nın etkisi altındaydı, Bizanslı değildi-Avrupahyla yakınlaşmaktaydı.

Avrupalı için bazen Türkle Grek aynı şey demektir. Bulgarlar Grek birbirine karıştırılıyordu. Batı kilise adamları ortodoks kilisesinin ruhbanını sapkın, cahil ve sefil olarak görüyordu. Osmanlı kiliseleri bizim son zamanlardaki avamfirib tarihçiliğimizin tekrarladığının aksine (bu Osmanlı kiliselerinden kasdım, Rum-Ortodoks, Ermeni-Gregoryen, Suryanî-kadim) Batı kilisesini ve kurumlarını ardlarına takıp onlara tabî olarak Babiâli ile çatışmış değillerdir. Tam tersine Batı kilisesinin önce katolikleri sonra protestanları ile çatışmış, onların kendine bağlı ruhları avlamak isteyen tutumlarına karşı çıkarak, Babiâli'nin de desteğini ve sopasını göstermesini istemişlerdir. 19. yüzyılda Batı hıristiyanlığına karşı Babiâli bunu her zaman yapamamış ve kuşkusuz bu nedenle Doğu kiliseleri de kendilerini mağdur hissetmişler, bazen umutsuzca Rusya'dan yardım beklemişler, bazen bunun da işlemediğini görmüşlerdir. Şu kadarını belirtelim ki Babiâli'nin 19. yüzyılı bu alanda kayda ve takdire değer diplomatik manevralarla doludur. Üçüncü Roma devletinin son aşısında kiliselerin tarihi objektif olarak araştırıldıkça, daha parlak bir icraat sergilemektedir. Batı'nın etkileri, Osmanlı gayrimüslimlerini de çoğu zaman müslüman muhafazakâr çevreler kadar rahatsız etmiştir. Mücadele bazen trajik olaylarla sürmüştür. Örneğin 17. yüzyılda Fransa'nın himayesindeki katolik propagandasına karşı direnen ve Babiâli nezdinde etkili olan Ermeni patriki Avedik, Fransızlar tarafından alenen zorbalıkla Fransa'ya kaçırılmış ve orada zindanda baskı altında tutulup, mezheb değiştirmeye zorlanmıştır. (1) 17-19. yüzyıllar Batı katolisizmi ve protestanlığının etkileri klasik kiliselerin tepki ve rahatsızlığını arttırıyordu. Çünkü, örneğin Rum patrikhanesi; kullandığı dil, liturji ve akidesi itibariyle halen Bizans ortaçağına sadıktı ve bu sadakat dolayısıyla ulusalcı bir dünya görüşünü benimsemekten çıkıp, kiliseyi restore eden Osmanlı yönetimine sadakati tercih etmekteydi. Kilisenin bu dönemdeki teolojik münakaşaları ve dinler konusunda ortaya koyduğu görüşler, İslâm'dan çok batı katolisizmi ve protestanlığı karşıdır. Fenerli beyler, Fransız ihtilalinin getirdiği fikirlere pek çabuk karşı çıkmışlar, sonraları genç Yunanistan'ı da hesaptan çıkarmışlar ve amaç olarak Osmanlı İmparatorluğunu Türk ve Greklerin müşterek bir imparatorluğu olarak geliştirmeyi tercih etmişlerdir. Fener patrikhanesi Yunan ayaklanmasında ölen ve aziz olarak anılan bir takım tarihi kişilerin azizliğini tanımayı reddetmiştir (2). 16. asır sonunda patrik Kyril Loukaris' in İncili halk diline çevirmesi ve protestanlığa yakın fikirler beslediği biliniyor. Ama bu gibi eğilimler kendisinden sonra şiddetle yasaklandı ve kilise dil olarak da Koinae dediğimiz Bizans dönemi Yunancasını kullandı. Osmanlı egemenliği Sırlar, Bulgarlar, ortodoks Arnavutlar ve Arapların dinî yönetimini de Fener patrikhanesine vermişti. Bununla birlikte bütün Yunanca konuşanlar ortodoks mezhebde değildi. İon adalarında, Chios (Sakız) da

aşağı yukarı 11.000 katolik vardı. Buna Müslüman dinine geçenleri de ilave edersek, imparatorlukta Yunanca üç alfabeyle yazılırdı. Yani Frango-Chiotiki denen latin harfleriyle yazılan ve El Camiya dediğimiz arap harfleriyle yazılan Yunanca metinleri de Yunan alfabesiyle yazılan Yunancaya ilave etmemiz gerekir. Patrik bütün kilise evkafına hükmederdi. Varissiz terekelere Patrikhane sahip olurdu. Eğitimi ve basım işlerini sansürcü olarak denetler ve cezalandırdıklarını sürgüne yollayabilirdi. Bu işlerde de Osmanlı kolluk kuvvetlerinin müzaheretini görürdü. Patrik'i sadece Divan-ı Hûmayun yargılayabilirdi. Kilisenin tesbit ettiği bölgelerdeki metropolitler de oralarda patrik'in mutlak yetkili temsilcileriydi. Bu yetkiler Ermeni patrikhanesi için de söz konusuydu. Ancak gayrimüslüm teba arasında Rum ortodoks patrikhanesi tabileri itibariyle en yaygın ve kalabalık nüfusa hükmediyordu ve Fener'deki patrikler diğer gayrimüslim ruhani reisler arasında protokol bakımından öncelik sahibiydiler. Aynı şekilde bu kilisenin önemli bir desteği Babîâlî nezdinde nüfuz ve görev dereceleri kudretli olan Fenerli beyler dediğimiz, Fenerdeki Rum aristokrasisi idi. Fener soyluları hepsi Bizanstan kalma safkan Rumlar değildi. İçlerinde Romen, Bulgar, hıristiyan Arnavut ve İtalyan asıllı aileler de vardı. (3) Fenerli beylerin devlet nezdindeki nüfuzları da tıpkı patrikler gibi Tanzimattan sonra yavaş yavaş aşınacak ve diğer gayrimüslim unsurların seçkinleri de bu alanda onlarla eş rütbe ve mevkie kavuşacaktır. Aslında Ermeniler için bu süreç 18. yüzyılda başlamış ve güçlü bir Amira zümresi doğmuştu.

Rum patriklerinin protokoldeki öncelikleri, eyaletlerde de metropolitlere teşmil edilmişti. Yani bir bölgede ruhani reisler arasında Rum-ortodokslar ne kadar az olursa olsun metropolitleri öncelikli yere sahipti, diğer gayrimüslim cemaatler arasında. Tanzimattan sonra, Ermeni-Gregoryen, Marini, Süryani, gibi cemaatler nüfusunun daha kalabalık olduğu bölgelerde bu klasik protokoler imtiyaz kaldırıldı ve Maruni, Katolik, Ermeni, Süryani tebadan kim kalabalıkta onların ruhani reislerine idari-mali meselelerde daha fazla söz hakkı ve temsil önceliği tanındı. (4) Nasıl oldu da Fatih Sultan Mehmed devrinde muhteşem yetkilere ve görünüme kavuşan Rum-ortodoks patrikliğinin yetki ve alanı aşındı. Aşınma evvelen Yunan ayaklanmasıyla kopan Yunanistan kilisesi, nihayet Tanzimat devri boyunca gelişen lâik eğitim ve basım ve nihayet diğer gayri Yunan hıristiyanların ulusal kilise hareketiyle hızlanmıştı. Balkanlarda sayıca az taraftarı olmakla beraber, 18. yüzyıldan beri gelişen Makedonya ve nihayet Bulgar katolik kilise hareketinin de bu çözülmeye manevi bir payı vardır. Çünkü bu sonuncular itikad ve akide meselesinden değil, ulusal dildê ve ulusal ruhbanla toplumsal yaşamlarını sürdürme isteğinin ifadesi olarak geliştirdiler ve Ortodoks kilisesinin parçalanmasında dolaylı bir rolü oldu. Bulgar eksarhiasının bu olaylar sonucu doğuşu bu nedenle

önemlidir. Diğer yandan Ermeni ve Rum patrikhane meclislerinin teşkili (bunlara millet meclisleri deniyor) ve kilisenin kontrolü dışında laik eğitim gören hıristiyan gençlerin varlığı; bu kurumun kendi milleti içindeki nüfuzunu kırmıştır. Bilindiği üzere 1235 de kurulan Tırnova patrikliği ve Stefan Duşan tarafından 1341'de teşkil edilen Ohrid Peç patrikliği Bulgaristan ve Sırbistan'ın müstakil ulusal kiliseleri mesabesinde. Osmanlı fetihleri ile bu kiliselerin bağımsızlığı ilk anda devam etti ise de 1453'de bütün Balkan ortodoksları İstanbul'daki Rum-ortodoks patrikinin ruhanî, adli, malî, idarî üstünlüğüne tabi oldular ve bağımsızlıkları sona erdi. Sokullu Mehmed paşa sayesinde 16. yüzyılda yeniden bağımsızlığını elde eden Peç patrikliği de 1767 de kaldırıldı. Bu dönemden beri Bulgarlar arasında bağımsız kilise özlemi vardı ve bir ara 17. yüzyılda bazı Bulgarların Roma'ya tabi diğer şark katolikleri gibi özerk bir katolik kilise teşkil etmek istedikleri biliniyor. İstanbul'daki Fransa büyükelçisi Girardin 13 Şubat 1686 tarihli bir raporunda; bazı Bulgarların Fransa kralının bu konuda himaye ve müzaheretini istediklerini bildiriyor. (5) 1773'de Cizvitler Osmanlı ülkelerinden kovulunca bu yerlerdeki katolik misyon Lazaristlere geçti. Örneğin Lazarist rahip Girolomo Bono'nun 1742'de Selanik'te kurduğu kilisede Fransızca İtalyanca ve Yunanca ayin yapılıyordu. (6) Giderek bu mezheb küçük gruplar arasında Makedonya Slavları arasında yayıldı. Ortodoks-Rum kilisesinden kopuş 19. yüzyılda genel bir eğilimdi. Ashında İslam devletinde din değiştirme sadece ihtida (yani İslama geçiş) biçiminde mümkündü. Oysa 19. yüzyılda diğer dinlerden, örneğin protestanlığa ve katolisizme geçiş başladı. 1850'de İngiltere protestanlığa geçişi kolaylaştıracak müsaadeyi elde etti ve protestan misyonlar Rum ve Ermeni kiliselerinin itiraz ve önlemesine rağmen daha kolay faaliyet gösterebildiler. Bu süreç Suriye ve Filistin'de daha fazla belirgindi. Örneğin 1830 da Arab hıristiyanların % 90 ı Rum-ortodoks kilisesine bağlıken, 19. yüzyıl sonunda bu oran %30 a kadar düştü. Bu düşüşde Protestan misyonların bölgede Arap ortodoks cemaati, Maruniler hattâ Dürziler arasında faaliyet göstermesi yanında, Rum ortodoks kilisesinin yüksek ruhbanın tayininde Arab asıllılara iltifat etmemesi (böyleleri ancak bazı kiliselerdeki papazlar oluyordu) dilin esasta Yunanca olarak kalması gibi noktalar özellikle hıristiyan Arab unsur arasında yükselen Arap ulusçuluğunun taleplerine cevap verememiş ve onları protestan ve Katolik misyonların kucağına itmiştir. Rum-ortodoks kilisesini dönemin Rus kilise görevlilerinden Porfirij (o polojenii Jerusalemskih tzerkvi) adlı risalesinde, Arap isteklerine karşı kilisenin inatçı lakayd tutumunu belirterek eleştirir (7).

Kilisenin dışında, Balkan Slavlarının ve Yunanlılığın hayatında eğitim ve basın ve buna bağlı olarak dil sorunu 18-19. yüzyıl Osmanlı tarihinin en renkli yanını oluşturur. Sanıldığı gibi aksine panslavizm; Balkan Slavlarının hayatında çok erken etkinliğini ve ilginçliğini hatta

doğmadan kaybeden bir akım gibi görünüyor. Slavyanofilinin araştırıldıkça Balkan tarihindeki konumu bizdeki mütearifelerin çok aksine neticeler göstermektedir. Balkan ulusuluğunun ideolojik yapısı, komitelerin çalışma modeli, diğer yandan halk eğitim kurumlarının; Türkler arasında da etkisinin görüldüğü, Genç Türk hareketinin tarihi araştırıldıkça ortaya konmaktadır. Balkan ulusçuluğu kaçınılmaz biçimde son devir Osmanlı tarihinin her alanına yansımıştır.

Notlar:

- 1) Kevork Pamukçuyan: "Avedik Piskopos" İstanbul Ansiklopedisi C.3 s.1346-47
- 2) Örneğin André Coromeles, *Reforme praticable en Turquie* Athenes 1853 s.30 ve Stefanos Xenos, *Union or dismemberment of Turkey*, London 1876, s.11
Demetrios Tsakonas, *Geist und Gesellschaft in Griechenland* Bouvier Verlag, Bonn 1965 s.19 ve 22.
Fikret Adanır, *Die Makedonische Frage*, Steiner Wiesbaden 1979 s.48-49, R.Clogg "Dhidaskalia Patrike (1798) an orthodox reaction to French revolutionary propaganda" *MES* 5/1969 S.104-105.
- 3) Fenerli aristokrasi hakkındaki bilgi için M.D.Sturdza, *Grandes familles de Grece d'Albanie et de Constantinople* (dictionnaire historique et geneologique) Paris 1983.
- 4) Başb. Arş. İrade-Meclis-i Vala Nr: 383 15 Safer 1273/15 Ekim 1856.
- 5) A dAE(Fransız Dışişleri Arşivi) C.P. *Turquie* vol 18 s.102, (13 fevrier 1686).
- 6) Osmanlı tarihi hakkındaki muhteşem bilgisizliğine rağmen, Makedonya Katolik kilisesi hakkında şu esere bakmalıdır.
Rudolf Grulich, *Die Unierte Kirche in Mazedonien (1856-1919)* Augustinis Verlag. Würzburg 1977 s.33-34
- 7) Friedrich Heyer, *Kirchengeschichte des Heiligen Landes*, Kohlhammer Ver. Stuttgart 1984 s.203